

RIMAIKÉNT ÉLNI, RIMAINAK LÁTSZANI

A SALGÓTARJÁNI ACÉLGYÁRI KOLÓNIA ÖNMEGHATÁROZÁSÁNAK VIZUÁLIS ELEMEI AZ 1930-AS, 1940-ES ÉVEKBEN

Az út szegélyén zölddel futtatott hatalmas munkásházak állnak, erkélyekkel és nagy ablakokkal, az ablakokból rádió szól és loggiákban ülnek a családok. [...] Az üzemben hátul zajongó gépek verik a szögeket és jólöltözött, nyugodt munkások figyelik a gépeket. (SZABÓ, [1938], 236.)

Az interdiszciplináris megközelítésű imagológiai¹ vizsgálatok, a másiktól és az önmagunkról (mint egyénről vagy csoportról) alkotott mentális kép elemzése nagyon fontos a mindennapok kultúrájának megrajzolásához. A mindennapi élet mint történeti probléma élénk vita tárgyát képezi még napjainkban is a nemzetközi tudományos életben. A múltat kutató történész sohasem dolgozhat olyan adottságok és feltételek között, mint egy résztvevő megfigyelést végző néprajzkutató, hiszen kutatásának tárgya csak közvetítő közegen keresztül érhető el, ezáltal a történelem folyamatosan változó narrációk végtelen sora marad. Mégis hatalmas előnyt jelent a pusztán írott forrásokon túl, ha az élő emberi emlékezetből is meríthetünk és az elbeszélések alapján pontosíthatjuk, árnyalhatjuk az általunk kutatott problémát. Talán ezen a ponton kapcsolódik leginkább össze a történelem és a néprajztudomány. Kutatásomban a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. acélgvári munkáskolóniájának „megjelenésével”, a külvilág felé mutatott képével foglalkozom. Ahogy a fent olvasható idézet is mutatja, a szociográfus Szabó Zoltánnak is feltűnt a különbség az acélgvári kolónián kívüli és belüli világ között. Az acélgvári kolónián élő emberek nem csak térben, de megjelenésükben is elkülönültek, legalábbis igyekeztek elkülönülni a város többi lakójától. Ennek okai többek között a jobb kereseti viszonyokban, az igényesebb lakókörnyezetben és a szociális intézkedésekben kereshetőek.² Milyen külsőségekben mutatkozott meg a „rimaiság”? A kérdést

¹ A magyar imagológiai vizsgálatokról bővebben lásd: HEITMANN, 1998; TAPODI, 2015.

² Az alábbi tanulmányokban foglalkoztam részletesen a kérdéskörrel. A kolónia lakóházaairól: VÁRKONYI-NICKEL, 2015. Az acélgvári munkások életkörülményeiről és bérezéséről lásd VÁRKONYI-NICKEL, 2016. Az acélgvári kolónia életmódjáról általánosságban lásd: NICKEL, 2012.

a nyilvános tér³ használatának bemutatásával vélem a legpontosabban megválaszolhatónak. Milyen volt az acélgyári kolónia utcaképe és különbözött-e a város más utcáitól? Volt-e különbség a kolónia társadalmának utcai viselete és a város szélesebb társadalmának öltözködése között? Hogyan látták az acélgyáriakat a kívülállók?

A salgótarjáni acélgyári kolónia a 19. század végén jött létre, a város más ipari lakótelepeivel együtt:

Salgótarján az a város, amely nem született, hanem készült. Készült pedig nem olyan szempontok szerint, hogy miként lehetne szebb és városibb város, hanem egyedül és kizárólag az üzemek szempontjai szerint. Ennek következtében ma négy Salgótarján van. Az egyik a rimai, a másik a bányai, a harmadik az üveggyári, a negyedik a Hirsch-gyári Salgótarján. (SZABÓ, [1938], 231–232.)

A 19. század végén a négy „vállalati város” közé szorulva, de leginkább egyikhez sem tartozva feküdt az egykori falumag (HORVÁTH, 1999, 90.). A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. kolóniájának határait a városba vezető utakon álló sorompók jelölték. Ezek részben szimbolikus, részben valódi határok voltak, hiszen a kolóniára történő be- és kihajtás csak a gyárvezetés írásba adott engedélyével volt lehetséges. Mindez persze nem egyedülálló Magyarországon. Hasonló rendtartása, gondnoka és térfelügyelője volt a budapesti MÁVAG-kolóniának is (PETERDI, 1989).

A kolónia főbb útjai (Acélgyári út, Salgó út) közvilágítással ellátott, kezdetben makadám, majd a harmincas évek végétől kövezett utak voltak. Ebben jelentősen különbözött a város más részeitől. A két világháború közötti Salgótarjában a közvilágítás és a köztisztaság is meglehetősen alacsony szinten állt, leginkább a saras utcák okoztak kellemetlenségeket. A sárról még a két világháború között is rendszeresen közölt cikkeket a helyi sajtó: „Soha nem tűnik el utcáinkról. Legyen virágos tavasz, vagy sárga levelű őszi, izzó hőségű nyár, vagy csikorgó hideg, – Salgótarján utcái mindig tündökölnék, feketednek a híg, kemény habarcestól [...] Egyesek, úgy vélik a dolgot megoldhatónak, ha a város forgalmasabb pontjain kompközlekedést szerveznék.”⁴

A visszaemlékezések szerint az acélgyárnál kínosan ügyeltek a rendezett, tiszta és virágos utcaképre. Üveggyári beszélgetőpartnerem úgy emlékezett, hogy bár az üveggyár kolóniája is a lehetőségekhez mérten tiszta és rendezett

³ A nyilvános térről és használatáról alapvető irodalomként lásd GYÁNI, 1999.

⁴ A *Munka* című lap sorait a város polgármestere, Förster Kálmán idézi emlékirataiban. SZIRÁCSIK, 2012, 94.

1. kép A fősorompó az Acélgyári út elején az 1940-es évek első felében. Dornay Béla Múzeum Fotótára ltsz. 1623.

volt, a lakóházaik is szebbek és kényelmesebbek voltak, mint a bányakolónián, mégsem volt olyan makulátlan, mint az Acélgyári út. Kérdésemre, hogy mennyire különbözött az acélgyári városrész az üvegyáritól, azt válaszolta:

Az acélgyáriak voltak a legjobb keresetű, legjobb módú emberek. A bányánál, meg aztán az üvegyárnál is voltak olyan kevésbé kényelmes, szoba-konyhás, gyengébb minőségű lakások. Az acélgyáriaknak mind rendes lakásaik voltak. A nagyobb házaikat úgy hívták, hogy „kolduspaloták”, mert kényelmesebb, jobb lakások voltak, mint a városban máshol. De fürdőszoba még abban sem volt, de akkor is. Olyan rátartiak is voltak, később úgy mondták, hogy munkásarisztokrácia. Sorompóval zárták el az acélgyárba vezető utat. A lányok boldogok voltak, ha acélgyári udvarlójuk volt.⁵

Az acélgyári kolónia területe és a rajta fekvő ingatlanok vállalati tulajdonban voltak. Ennek köszönhetően a vállalati szabályozások kiterjedtek az élet majdnem minden területére. Szabályozva volt a lakások használata, azok átalakítási, felújítási, javítási módja, az udvarok rendben tartása, a közterek használata. Az acélgyári kolónia utcaképéért külön lakmester felelt, akit tisztviselő-

⁵ Részlet a V. Józsefnével készített interjúból (2015).

ként alkalmazott a vállalat. A visszaemlékezések szerint szigorúan ellenőrizte nem csak az utca tisztaságát és rendjét, de még a porták, illetve a házak mögötti melléképületek és disznóólak állapotát is. Az interjúalanyaim nem érezték túlzásnak, hogy ilyen nagy mértékben beavatkozott magánszférájukba, inkább szükséges kellemetlenségként élték meg azt. A folyamatos ellenőrzés ugyanis elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a házon vagy a ház körüli melléképületeken a gyár saját költségen javításokat, vagy teljes körű felújítást hajthasson végre. Mindezekon felül – mai divatos szóhasználatnál élve – a vállalati image része volt a rendezett lakókörnyezet és szép utcakép. Beszélgetőtársaim szerint: „*fel volt osztva az utca tisztítása lakónként. [...] A ház egyik legfontosabb része a küszöb volt, csillognia kellett. Hétfévente a családfelek csiszolták, hogy ne legyen kopott.*”⁶ A küszöbhez hasonlóan csillognia kellett a rézkilincsek és a bejárati ajtóhoz vezető lépcsőnek is. „*...a lakmester mondta szegény anyámnak is, hogy asszonyom, ez a lépcső még nem elég fehér, sikáljon még rajta!*”⁷ Interjúalanyaim az 1930-as években szolgáló lakmesterre, Jagicza Józsefre jól emlékeztek. Gyermekként az ragadta meg leginkább a figyelmüket, ahogy a hamusvödröket ellenőrizte. Naponta levitték a hamuval telt vödröket az utcára, ahol végigment egy lovas kocsis és amikor megérkezett a ház elé, felborították rá a hamut. Az üres vödörért azonnal szalasztották a háziasszonyok a gyerekeket, hogy a lakásban legyen, mielőtt a lakmester odaér, mert ha rendetlenséget talált az utcán, dühbe gurult és a gondatlan család vödrét szégyenszemre akár a sorompóig is hajlandó volt elrugdosni.

Az acélgyári munkások a lakásokban egészen nyugdíjazásukig, vagyis munkaképességük megszűnéséig lakhattak, majd el kellett hagyniuk azt. A fizetésük mellé természetbeni juttatásokat is kaptak, úgymint az ingyen villanyáram, ingyen tüzelő, olcsó élelmiszer és ruhavásárlási lehetőség a gyári ételmezei boltokban (magazin). A szociális támogatás hasonló volt az üveg- és acélgyár esetében, amely a kolóniákon élők helyét is meghatározta a város társadalmán belül. Az acélgyáriak után az üveggyáriak álltak a ranglétra második fokán. A különbség köztük valóban csak az volt, hogy az acélgyáriaknak mindenképp egy kicsit több jutott, mint az üveggyáriaknak, és az üveggyári kolónia térben sem volt elválasztva a várostól.

A közösség által hagyományozott, elfogadott viselkedési normák az acélgyári kolónián is pontosan kijelölték az egyén mozgáslehetőségének kereteit. Kialakult egy olyan normarendszer, amelyet a közösség magáénak vallott. Volt azonban egy jelentős különbség a hagyományos falusi társadalom normarendszere és az acélgyári kolóniáé között. A kolónia normarendszerének alap-

⁶ Részlet a V. Józsefnevel készített interjúból (2015).

⁷ Részlet az N. Gézával készített interjúból (2012).

2. kép Acélglyári munkáslakóház az 1930-as évek közepén. Dornay Béla Múzeum Fényképtára ltsz. 804_6_811.

ja a vállalat írott rendtartása volt. A 2014-ben készített interjúkból kiderült, hogy a megszólásnál súlyosabb megszegyenítő büntetéseket (fizikai bántalmazás, kiközösítés, megszegyenítés) a közösség nem helyeselte és nem is volt rá módja, hogy gyakorolja, hiszen a gyárvezetőségre tartozott minden durvább kihágás, normaszegés miatti elmarasztalás, mely legvégső esetben a kolóniáról történő eltávolítást vont maga után. A legsúlyosabb büntetés előtti lépés volt az úgynevezett „Döhöngöbe” küldés. A szoba-konyhás munkáslakásokból álló Dühöngőnek nevezett teleprész a gyár melletti hegyoldalon, a Jónásch-telep szélén volt. Hivatalos dokumentumokban nem bukkant fel ez az elnevezés, csak a telepiek hívták így egymás között.

A második világháború előtti közbiztonságot egyöntetűen jónak minősítették beszélgetőpartnereim. Lopásról nem számoltak be a helyi sajtóban, és a levéltári forrásokban sem találtam nyomát. Interjúalanyaim elmondása alapján a lopásoktól egyáltalán nem tartottak. A lakások kulcsát vagy a lábtörlő alatt, vagy a bejárati ajtó ajtófélfájába ütött szögön, illetve az ablakpárkányon tartották, jól látható helyen. A biztonságérzethez minden bizonnyal hozzájárult a kolónia zárt területe is. Ugyan a sorompók akadályt nem képeztek az úton gyalogosan közlekedőknek, de a sorompóőrök számon tartották, hogy milyen idegen lépett be a telep területére. A legnagyobb fokú biztonság leginkább a telep főutcájára volt jellemző, tekintettel arra, hogy a telkek a Salgó út és az Acélglyári út által határolt területen álltak és mind a két út sorompóval lezárt

területnek számított. A telep többi része már sokkal nyitottabb volt, így idegenek számára is megközelíthetőbb területeket jelentettek. Ettől függetlenül bűncselekményre, lopásra, vagy a lakosok nyugalmanak bármiféle háborgatására egyik teleprészen lakó beszélgetőtársam sem emlékezett vissza.

A nyilvános terek használatának vizsgálatakor az utcakép mellett mindenképpen szót érdemelnek a szabadidő eltöltésére szolgáló nyílt és zárt terek is. A vállalat igyekezett szervezett szabadidővel távol tartani munkásait a politizálás veszélyeitől, ezért sportolásra és kikapcsolódásra egyaránt alkalmas tereket alakítottak ki. A férfiak szabadidejüket legszívesebben a Munkás Kaszinóban, vagy más néven Olvasóban és a nyári kuglizóban töltötték el. A kuglizó kerthelyiségében tavasztól ősziig szívesen időztek. *„Az olvasó-egylet tulajdonképpen munkás-kaszinó, ahol billiárdterem, ivószoba, kuglizóhelyiség és kert van a tagok használatára, de emellett nemesebb irányú szórakozásra is nyújt alkalmat.”*⁸

3. kép Az acélgáryi Munkás Kaszinó biliárdterme az 1930-as évek közepén. Dornyay Béla Múzeum Fényképtára ltsz. 2432.

1906. május 20-án nyitották meg a nyári kuglizót. Az acélgáryi tisztviselők és munkások körében ez volt az egyik legnépszerűbb sportág, amely csak a negyvenes évek végén szerveződött szakosztályá (SZVIRCSEK, 1993, 241–242.). A nyári kuglizóhoz több rendezvény és „rimai szokás” fűződött. Többek között mikor befejeződött a tanév, az acélgáryi iskolából a tanítók felkísérték

⁸ A RIMAMURÁNY-SALGÓTARJÁNI VASMŰ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG ÉS TÁRSVÁLLALATAI, 1913, 50.

a gyerekeket a Munkás Kuglizóba és megvendégelték őket. Ezt az eseményt Juniálisnak hívták.

*A gyerekeknek külön bábszínházi rész volt kialakítva, ami nekem nagyon tetszett. Kb. 3-400 gyerek szórakozott ott ilyenkor, a szülőkkel együtt. Kaptunk kakaót, kiflit, süteményt. Pavilonok voltak körbe, ott főztek virsli stb. A felnőtteknek volt sör, bor. Az államosításig működött így, aztán már nem volt. A gyár csinálta a gyerekeknek, az iskolaév búcsúztatására. Ugyanez megvolt, csak gyerekek nélkül a tisztí kaszinóban is. De oda a szüleim nem voltak hivatalosak.”*⁹

Bár a tisztviselők és a munkások Salgótarjánban nem különültek el egymástól térben, tehát nem volt a telepen külön tisztviselői sor, az élet számos területén jól láthatóan éles határ húzódott köztük. A Tisztí Kaszinót a Munkás Kaszinóval egy híd kötötte össze. A híd „egyirányú” volt, tehát a tisztviselők átmehettek rajta a munkásokhoz, a munkásoknak viszont ez nem volt megengedett. A köznyelvben az összekötő folyosót ironikusan „sóhajok hídjának” nevezték. „A harmincas évek felé hanyatlani kezdett a híd forgalma. Az 1938-ban váratlanul kinevezett új igazgató, Karattur Antal hamarosan szakított a régi gyakorlattal. Minden, az Olvasóegyletben tartott rendezvényre egyenesen oda érkezett, a távozáskor sem vette igénybe a hidat. A vezető magatartása példamutatás volt: alig egy év múltán már minden illetékes ugyanúgy közlekedett.” (VERTICH, 1999, 30.)

A szabadidő eltöltésének másik közkedvelt tere a kolónia feletti hegyoldalon elterülő Dolinka nevű parkosított terület volt. A fenyvessel beültetett hegyoldalon sportpályát és játszótérket is kialakítottak. A kolónia lakossága rendszeresen látogatta a futballmérkőzéseket és szívesen süttött szalonnát a fenyves árnyékában. A Dolinka fenntartását szintén vállalati költségvetésből fedezték, a karbantartási feladatokat pedig a gyári kertészet látta el. A terület a város legnagyobb rendezett, parkosított zöldfelülete volt egészen a második világháborúig.

A sport, amely a 19. század végén még az arisztokráciához kötődő szabadidős tevékenység volt, a két világháború közötti időszakban már országos szinten egyre divatosabbá vált polgári körökben is. Az ipari társadalomban külön figyelmet szenteltek neki, összhangban a taylorizmus előretörésével. A munka és a sport világában egyszerre jelentkezett a testmozgás törvényszerűségeinek tudományos feltárása a 19. században, és a mozdulatelemzések összefoglaló művek megjelenése (KUCZI, 2011, 115.). A 20. század harmincas éveiben

⁹ Részlet az N. Gézával készített interjúból (2010).

már a munka utáni sportnak mint szabadidős tevékenységnek is komoly figyelmet szenteltek, amely a test felüdülését, rekreációját tette lehetővé, ezáltal a termelés szolgálatába lehetett állítani. Hamar felismerték ezt a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt.-nél is. A társadalmi feszültségek levezetésében is nagy szerepe volt a sportnak, ráadásul illeszkedett a munkásság saját magáról és fizikai erejéről alkotott képéhez. A Rimamurányi vállalatvezetés a Tiszti Kaszinó keretein belül, felülről szervezve teremtette meg Salgótarjában a sportolás lehetőségeit, amit a kezdetektől ki is használt a munkásság, ezzel is a polgári életforma felé mozdulva el.

Az 1920-as években fellendülő társasági életet városi szinten beárnyékolta a tény, hogy az alkoholfogyasztás egész Salgótarjában ijesztő méreteket öltött. A probléma kifejezésre jutott a helyi sajtó lapjain. A *Munka* című újság egyik 1925-ös számában egy aggódó feleség tett közzé felhívást, kérve „*az összes salgótarjáni kereskedőket és vendéglősöket, hogy férjemnek Nemezc Józsefnek semmiféle italt és hitelt ne nyujtsanak, mert felelősséget nem vállalok.*”¹⁰ Minden szempontból unikális esetről van szó, hiszen a feleség sérelmének közlése az említett családfő megszégyenítésével volt egyenértékű. Az alkoholfogyasztás az acélgyári munkások mindennapjainak is szerves része volt. Az 1880-as filoxéravész a bort drágává tette, ennek köszönhetően északról olcsó, gabonalapú pálinka hódított teret. Balázs Géza szerint részben ez is magyarázza, hogy az alacsonyabb keresetűek között a pálinka egyre jobban hódított (BALÁZS, 2003, 54.). Az adatközlők elmondása alapján az acélgyáriak leginkább bort ittak, gyakorta fröccs formájában. R. Nagy József vidéki munkáskolóniák vizsgálatakor azt találta, hogy a bányászoknál a férfiszerephez egyenesen hozzátartozott az alkohol viszonylag rendszeres és nagymértékű fogyasztása (R. NAGY, 2010, 144–147.). Az interjúkészítések során az alkoholfogyasztás és az illuminált állapotból adódó helyzetkomikumok rendszeresen felbukkantak, ezzel mintegy alátámasztva R. Nagy megállapítását az acélgyári kolónia társadalmában is. A női munkások alkoholfogyasztásának megítélését – 1945 előtti nagyon szerény számuknak köszönhetően – csak a szocialista korszakban lehet megvizsgálni. Ittas ember a kolónián belülre nem jöhetett (kivéve, ha ott lakott), mivel a sorompónál a sorompóőr feltartóztatta. Amennyiben acélgyári lakos volt, a lakmester intézkedett a figyelmeztetésről, avagy a büntetés mértékéről. Ő jelentette hivatalosan a rend ellen vétőket a gyárvezetőségnek.

A vizualitáshoz kapcsolódva a hierarchikus rendben elfoglalt hely kifejezésére használt testtartást és az üdvözlés módjait is vizsgáltam. A hierarchikus rend közel azonos jelentőségű volt, mint egy falusi közösségben. A magázódás általános volt, a köszönés vagy üdvözlés sorrendje nagy fontossággal bírt. An-

¹⁰ *Munka*, 1925. május 23.

nak kellett előre köszönnie, aki a hierarchikus rendben alul foglalt helyet. Az előre köszönést kalap- vagy sapkaemelés, esetleg főhajtás kísérte. A tisztviselőknek a megszólítása általában méltóságos úr volt. A családban nem csak az idősebb generációt magázták, a házastársak között is ez volt a megszokott. „*Én mindenkit magáztam, a szüleimet is. Csak az unokatestvéreket tegeztem. Édesanyám is magázta édesapámat.*”¹¹ Nőknek életkor szerint köszöntek, a férfiaknál a továbbtanulásnak volt meghatározó szerepe. „*Ha esetleg egy korban voltak a férfiak, együtt dolgoztak az acélgyárban, ők tegező viszonyban voltak. A gyerekek tegeződtek, aztán a vízváltó az volt, amikor gimnáziumba került valaki. A lányoknak olyan 16-17 éves korban már magázódás járt.*”¹² A tisztviselőket minden esetben magázták és előre köszöntek nekik az utcán.

Bár a két világháború közötti salgótarjáni öltözködéssel kapcsolatban még folynak a kutatásaim, egyre határozottabban körvonalazódik a kép az acélgyáriak polgári megjelenésével kapcsolatban. „Az öltözködés kulturális szimbólum. A testi szimbólumok olyan készlete, amely üzenetek közvetítésére jött létre.” (SZAPU, 2003, 74.) A 20. századi kényelmesebb és egészségesebb ruhadarabok megteremtését a női divatban a nők munkába állása, a férfidivatban pedig a sportolás ösztönözte (F. DÓZSA, 2014a, 343.). A két világháború között már az ország egész területén egységes szabályai éltek a polgári öltözködésnek. Ez a szabályozás eltérő öltözéket írt elő a különböző napszakokra, alkalmakra. Más-képp illet öltözködni délelőtt, délután, este, otthon, az utcán, sporteseményen (sportolóként és nézőként egyaránt), vagy egy estélyen.

„Ezt a világot a többi munkásokétól csaknem úgy különíti el polgári szemlélete, ahogyan elkülöníti a Rimamurányi út elején a sorompó az acélgyár telepét a várostól. Kettő jellemzi őket: egyik a polgári életmód, másik az, hogy ők »rimai emberek«.” (SZABÓ, [1938], 240–241.) Ahogy nem könnyű definiálni a polgárságot, azt is elég nehéz pontosan meghatározni, hogy mit értett a szociológus 1938-ban „polgári életmód” alatt. Az acélgyári munkások semmi szín alatt sem sorolhatók a jómódú városi polgárság körébe. Mindezek dacára úgy tűnik, hogy többé-kevésbé rendelkeztek azokkal a ruhadarabokkal, amelyeket F. Dózsa Katalin egy jómódú középosztálybeli férfi ruhatárának elemeiként felsorolt (F. DÓZSA, 2014, 394.). Úgy mint, két-három öltöny, egy frakk, szmoking, egy tavaszi, egy télikabát, néhány ing, két-három pár cipő, egy-két puha kalap, cylinder. Bizonyos kisebb ruhadarabokból pedig igyekeztek minél többet beszerezni, úgy mint nyakkendőből, levehető keménygallérból, valamint a kézelőből. Ahogy az egyik interjúalanyom fogalmazott: „*olyan praktikus volt,*

¹¹ Részlet az N. Gézával készített interjúból (2010).

¹² Részlet az R. Endrével készített interjúból (2012).

*hogy a fehér inghez volt ilyen kemény inggallér. Azt cserélték és mindig friss, üde volt.*¹³

Beszélgetőpartnereim visszaemlékezése alapján egy jobban fizetett szakmunkás, illetve előmunkás ruhatára az alábbi darabokból állt: Egy vastagabb gyapjú- és egy vékonyabb szövetöltönyből, mellényből, négy vagy öt kalapból (fekete, puha posztókalap, fekete és szürke nyúlszőr kalap, keménykalap). Egy sötét (általában fekete, vékony csíkos) öltönyből, esetleg szmokingból az ünnepi alkalmakra. Egy vagy két sapkából. Öt-hat pár lábbeliből, köztük téli cipő, elegáns, fekete bőrcipő, bőr félcipő, esetenként szandál. (Csizma nem volt jellemző, helyette fekete, bőr lábszárvédőt vettek fel a jelesebb alkalmakkor.) Átmeneti és téli kabátból, esőkabátból. A kabátok és a cipők a harmincas évek derekán már fele-fele arányban konfekció és szabóval méretre készített darabok voltak. *„Zsidó kereskedők voltak a főutcán, ott vették a konfekciót. Öreg Friedmann árulta a kabátot. Lehetett itt kapni szövetet is végbe.*¹⁴

A kalapok őrizték meg legtovább konfekciómentességüket. *„Brezsnyánszki volt a kalaposmester. Ő csinálta a szép férfi, női kalapokat.*¹⁵ Az utcai ruházatot csak és kizárólag az utcán viselték. Otthon a férfiak kényelmesebb, kevésbé jó minőségű, esetleg már megkopott ruhadarabokat hordtak. *„Otthon aztán átvedlettek. Volt ilyen priccses nadrág, az térdig ért, ott lehetett befűzni.*¹⁶ A gyárban szintén átöltöztek. Öltözékükről maguknak kellett gondoskodniuk, hivatalos munkaruha a visszaemlékezések szerint nem létezett. Általában a már elhordott öltönyt viselték inggel, és sapkát vagy puhakalapot, de az erős, vászon munkaruha is elterjedt volt. *„A munkaruha hasonló volt a mai overallhoz, de kétrészes volt és világoskék, farmerszerű anyagból volt. Ceignek hívták.*¹⁷

Az esti programokra elegánsabban kellett öltözni, hogy mennyire, az az eseménytől függött. *„Egyszerű munkásember volt, de ha mentek moziba, felvették a sötét ruhát, fehér inget.*¹⁸ Az Olvasóban rendezték a színházi előadásokat, hangversenyeket és a cserkészbálokat. Utóbbiak voltak a kolónia legelegánsabb eseményei, a ruhaigényük is más volt, mint egy esti mozielőadásnak. *„Apám volt az egyik cserkésziszt. Szmokingja volt, makkos cipő, fekete kabát prém gallérral, selyemsál, pincs kalap.¹⁹ Édesanyámnak gyönyörű, sárga nagyestélyije volt. A kislányok úgy szerettek volna öltözni, mint ő. Gyönyörű volt.*²⁰

¹³ Részlet az R. Endrével készített interjúból (2015).

¹⁴ Részlet az N. Gézával készített interjúból (2015).

¹⁵ Részlet az R. Endrével készített interjúból (2015).

¹⁶ Részlet az R. Endrével készített interjúból (2015).

¹⁷ Részlet az R. Endrével készített interjúból (2015).

¹⁸ Részlet az N. Gézával készített interjúból (2015).

¹⁹ Széles karimájú, magas tetejű keménykalap.

²⁰ Részlet az N. Gézával készített interjúból (2015).

4. kép Acélgyáriak munka közben az 1930-as években. Dornay Béla Múzeum Fotótára 2428.

Az üvegyárnál szintén igyekeztek jólöltözöttek lenni, elsősorban nem is az igényekben mutatkozott meg a két kolónia lakossága közötti különbség, hanem a lehetőségekben. Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy még egy üvegfúvó családban is csak maximum három vagy négy pár cipővel rendelkeztek, inkább sapkát hordtak kalap helyett, és bár báli alkalmakra itt is szmokingot öltöttek a férfiak, a ruhadarabok száma jelentősen kevesebb volt, mint az acélgyáriak esetében. Tehát nem a ruhák minőségében volt különbség, hanem a mennyiségében, ebből fakadóan előbb is lettek viseltesek, hiszen nem volt lehetőségük a gyakori cserére.

Az acélgyárnál és az üvegyárnál is többnyire hetente egyszer mostak.

Macerás volt, mert fel kellett hordani a kútról a vizet, felmelegíteni, aztán lehordani. [...] Édesanyámnak Mariska néni segített a nagymosásban. A még jobb életkörülmények között élőknek, a tisztviselőknek a ház mögött volt mosókonyha katlannal. Az ő feleségeik nem mostak, hanem mosattak.²¹

²¹ Részlet az N. Gézával készített interjúból (2015).

A cseléd tartás természetesen presztízskérdés is volt. Akármilyen jól kereshettek a munkások, házicselédet csak a tisztviselők tarthattak.²² A különbségek a többi ipari kolóniával, főleg a bányakolóniával szemben így is élesek voltak. Egyik interjúalanyom családjának anyai ága bányász volt, így bár az Acélgyári úton nőtt föl, a kőszénbánya Forgách-telepéről is élénk emlékei voltak. Már gyermekként feltűntek neki a különbségek anyai és apai nagyszüleinek életviszonyaiban.

Bányatelepen ha hazajöttek a bányászok, otthon megmosdatták őket, mert a bányánál nem lehetett mosakodni. Aztán felvették a ceig nadrágot, meg egy inget, meg fapapucsot és abban voltak otthon is, az utcán is. Az acélgyárnál máshogy volt. Apám utcai ruhába ment el dolgozni, ott átöltözött munkaruhába, aztán munka után kezet, arcot mosott, visszaöltözött utcai ruhába és úgy jött haza. Otthon tetőtől talpig lemosakodott, aztán felvette az egyszerűbb, kényelmes otthoni ruháját. Ha elment otthonról, mindig utcai ruhát vett.²³

Az 1930-as években a bányászok ruházkodásra fordított összegei országos szinten is nagyon alacsonyak voltak. A fogyasztás csak a tisztviselők és a jobban fizetett szakmunkások körében mutatott növekedést, ebből kifolyólag itt jelentkezett a városias öltözködés igénye is (MOLNÁR, 1977). Salgótarjában és környékén az 1870–1880-as évektől kezdve a bányászoknak volt csak egységes egyenruhájuk. Mivel a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. bányarészvényekkel is rendelkezett, készruhákat rendelt a bányászok törzsállománya számára (MOLNÁR, 1977). A kohászokat, hengerészeket, egyáltalán az acélgyári dolgozókat azonban nem látta el egyenruhával.

A ruhadarabok száma a szegényebb acélgyári családoknál kevesebb volt, de az életszínvonaluk még így is jóval meghaladta a bányászokét.

Azért nem ugyanabban voltak otthon, mint az utcán, annyira azért nem voltak szegények. A gyárban meg volt munkaruha. Édesapám ilyen lapos, sildes sapkába járt dolgozni. [...] Ha a műkedvelők előadására mentek az Olvasóba, akkor igyekeztek rendesebben felöltözni. Volt fehér ing, sötét ruha, meg hozzá illő kalap. Divatosak voltak akkor ezek a csikos, sötét öltönyök. Cipővel nem voltunk olyan jól ellátva. Volt egy cipő, amibe munkába jártak, meg egy, ami szebb volt.²⁴

²² A salgótarjáni cseléd tartásról lásd BÓDI, 2015.

²³ Részlet az N. Gézával készített interjúból (2015).

²⁴ Részlet az N. Gézával készített interjúból (2015).

Az Ózdi úton lakó, három gyermekes, szerényebb anyagi körülmények között élő családnál már az 1930-as évek közepén is a konfekció áru dominált, illetve a saját készítésű ruhaneműk. „Többször volt, hogy úgy vettek édesapámnak öltönyt, hogy részletre. Az acélgyáriaknak minden kereskedőnél volt hite-lük. Tudták, hogy biztosan megfizetik. Édesanyámnak meg aztán vettek var-rógépet és vettek vég anyagot, és ő megvarrta ami kellett.”²⁵ Az alapanyagok előállítását is igyekeztek részben otthon megoldani. „Volt egy birkánk, meg voltak angóra nyulaink is az Ózdi úton. Nagy kert volt. A nyulak szőréből Édes-anyám és a nővérem megtanultak fonalat fenni. Aztán mindenkinek abból lett jó meleg téli pulóvere.”²⁶

Összehasonlításként a hagyatéki leltár szerint egy acélgyári tisztviselő ru-határa²⁷ az alábbiakat tartalmazta: egy rövid bőrkabát, egy zöld lódenkabát, egy esőköpeny, egy tavaszi kabát, egy téli kabát, kilenc felső civil ruha, kilenc pár cipő, egy pár kalucsni, két pár csizma, egy katonablúz, két lovaglónadrág, sapka és kard szíjjal, harminc ing, tizenkét alsónadrág, harminc zsebkendő, tíz pár zokni. Mindezek alapján az látszik kirajzolódni, hogy a ruhatárak méreté-ben arányaiban ugyanakkora volt a különbség a bértábla alján és közepén, mint a felső és a középső szinten elhelyezkedők között.

Bár még jelenleg is folyik az adatgyűjtés, a legjobban kimutathatónak a kalap-és sapkaviseletben érzem a különbséget. Az előmunkások és a jobban fizetett szakmunkások az utcán kevésbé mutatkoztak sapkában, inkább a munkaruha mellé viselték, illetve kirándulások vagy sporttevékenység alkalmával. „Nem volt divat a sapka. Inkább kalapot hordtak. Édesapámnak volt vagy hat-hét kalapja. Szürke, barna, fekete, puha, kemény.”²⁸ Amíg tehát az acélgyári szak-munkások az utcai viselethez inkább kalapot vettek, a betanított munkások, illetve a kolónián kívül élő munkások sapkát hordtak. Bár hangsúlyozni kívá-nom, hogy kutatásaim folyamatban vannak és hipotézisem feltétlenül további bizonyításra szorul, jelenlegi adataim alapján úgy tűnik, hogy a polgári és va-gyonosabb körökben elvárt kalapviselet éles határt jelezhetett a szakmunkások és a betanított munkások között. „A sapka viselet elég közönséges valami. Nem is olyan praktikus, mint ahogy hinnénk. Először is: szétdúlja a haját, aztán: meleg. De legfőképpen csúnya.” (FEIKS, [1936]a, 244.)

Milyen is volt az a frizura, amelyet szétdúlt a sapka? A Feiks Jenő által 1936-ban még szokatlanak tartott, oldalt kopaszra borotvált, a fejtetőn „egy strucc-toll szerű hajpamacs meghagyva” típusú frizura (FEIKS, [1936]b, 316.) a negy-

²⁵ Részlet az Sz. Mihállal készített interjúból (2015).

²⁶ Részlet az Sz. Mihállal készített interjúból (2014).

²⁷ Reguly Lajos acélgyári tisztviselő, állatorvos hagyatéki leltára 1939-ből. Magyar Nem-zeti Levéltár (a továbbiakban MNL) Nógrád Megyei Levéltára V. 183. a, 15795/1939.

²⁸ Részlet az R. Endrével készített interjúból (2015).

venes évek elejére általános divattá vált. Oroszlánrésze volt ebben az egyre népszerűbbé váló futballnak. „Az acélgyári fiatal férfiak között divatos volt dr. Sárosi György²⁹ futballista csikófrizurája. Oldalt rövidre volt nyírva, hátul így felnyírták, felstruccolták, elöl olyan hosszabb volt. Olyan csikófrizura.”³⁰ A frizura rendezettségét brillantinnal és hajolajjal tartották fenn. A hosszú haj egyáltalán nem volt divatban. Az idősebbek hátrafésülték hajukat. A közepen elválasztott frizura inkább a tisztviselőkre volt jellemző. Az acélgyári kolónia férfilakossága igyekezett minél gyakrabban borbélyhoz járni, volt aki minden héten beretváltatott, vagy haját nyíratott. Ráadásul a borbély gondoskodott a nyakak leborotválásáról is. Gyakrabban is volt lehetőségük borbélyhoz menni az acélgyári kolónián élőknek, mint a városban élő többi férfinak. Ez a különbség egyrészt a már sokszor említett kereseti különbségekből fakadt, másrészt a telepi borbély árszabásából, amely a gyárvezetés utasítására mindig jelentősen alatta maradt az átlagos áraknak. Az acélgyári borbélyüzlet árszabásait a vállalatvezetés utasítására 1938-ban ugyan átírták, mert panasz érkezett, hogy az árak túl alacsonyak a város más borbélyüzleteivel összevetve és félt, hogy a többiek tönkremennek az egyenlőtlen verseny miatt, de még az 1938. április 1-jei emeléssel együtt is alacsonyabbak maradtak a telepi borbély árai, mint ahogy az a Salgótarjáni Bobbely Szakcsoport számára kívánatos lett volna.³¹ Megnyugtatóan leszögezték, hogy a gyár alkalmazottain kívül más bizonyosan nem veheti igénybe a szolgáltatásaikat, ez azonban csekély vigasz volt, hiszen a többi borbély továbbra sem számíthatott acélgyári kuncsaftokra.³²

A bajuszviselet nem volt általános a munkások között, leginkább a tisztviselőkre és az iskolai tanítókra volt jellemző. Röder Alfréd iskolaigazgató például vékony bajuszt viselt, „*mintha egy Jávorfilmről lépett volna ki*”.³³ Schönk Gusztáv tanítónak „*nagy, tömör bajusza volt*.”³⁴

Borsos Gábor „*tanító bácsinak volt vékony bajusza. Mindig fekete mellényben, fekete öltönyben járt. Ott laktak a kolónián. Fekete, választékos haja volt. Használt valami brillantint, mert mindig csillogott a haja*.”³⁵ Paksy Árpád tanítóra pedig így emlékeztek vissza: „*sötét zakó, csillogó haj, csokornyakkendő, borotvált arc, fehér ing, arany óralánc*”.³⁶ A kopaszodó emberek általában vállalták kopaszágukat és nem folyamodtak ahhoz, a Feiks Jenő szerint hibás

²⁹ Sárosi György 61-szeres válogatott labdarúgó. Az 1938-as világbajnokságon ezüstérmes szerző válogatott csapatkapitánya volt.

³⁰ Részlet az N. Gézával készült interjúból (2015).

³¹ MNL Országos Levéltár Z 371 60. csomó S – 27. t.

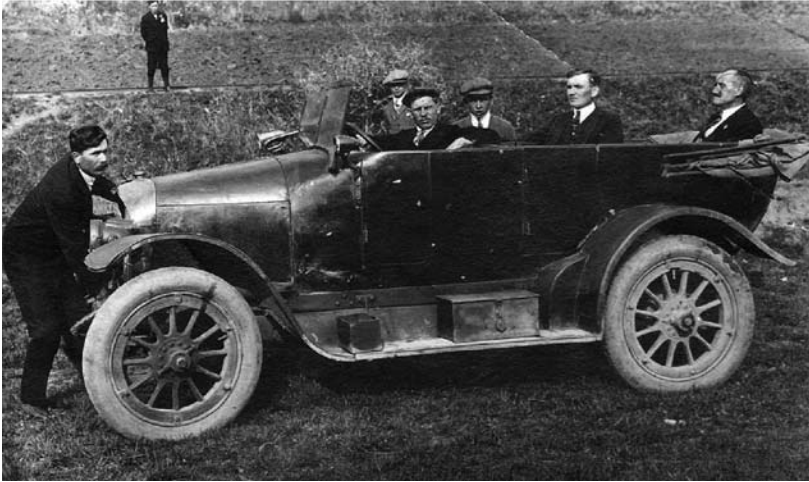
³² Minderről bővebben: VÁRKONYI-NICKEL, 2016.

³³ Részlet az N. Gézával készült interjúból (2014).

³⁴ Részlet az N. Gézával készült interjúból (2014).

³⁵ Részlet az N. Gézával készült interjúból (2015).

³⁶ Részlet az N. Gézával készült interjúból (2014).

5. kép Schönk Gusztáv tanító (az autó előtt) tulajdonában volt az acélgyári kolónián az egyetlen személygépkocsi az 1930-as években. Dornyay Béla Múzeum Fotótára ltsz. 3248.

eljáráshoz (FEIKS, [1936]b, 312–315.), hogy az egyik oldalon megnövesztették a hajukat és átfésülték a másikra. Interjúalanyaim szerint ez nem volt szokás sem a munkásság, sem a tisztviselők körében. Bedő Albert tanító, az acélgyári iskola mintakertészetének létrehozója például kopaszodott, de haját rövidre vágatta, ettől úgy tűnt, mintha nagyon magas homloka lett volna. *„Keresztapám, Donát Mihály volt az iskolában az egyik pedellus. Teljesen kopasz volt. Imádtam nézni, ahogy két tükröből borotválkozott, először az arcát, aztán az egész fejét.”*³⁷

Interjúalanyaim arra a kérdésre, hogy milyen ruhadarabjaik voltak kisleánykorukban, azt válaszolták, hogy a gyermekek öltöztetését minden szülő saját maga oldotta meg, a gyártól gyermekruhákat nem kaptak. A szegényebb, félárva gyerekeknek rendezett egyedül a vállalat ruhaosztást. Az éves akciók anyagi alapját már 1882-től a Tiszti Kaszinó tagjai körében alakult jótékony egyesület teremtette meg és tartotta fenn egészen 1945-ig. Tagjaik közé leginkább a gyár tisztviselői, tanárai, orvosai, mérnökei és a feleségeik tartoztak. A működésükről hivatalos dokumentumok gyéren maradtak fenn, inkább a helyi sajtó őrizte meg emléküket. A kisleány ruházata az interjúalanyaim elmesélése alapján télen és hűvösebb időben az alábbi ruhadarabokból állt: alsó ingből, ingből, alsónadrágból, térdzokniból, „macskanadrágból”,³⁸ gyapjú vagy angóra pulóverből, gyapjúkabátból és bőrcipőből.

³⁷ Részlet az N. Gézával készült interjúból (2008).

³⁸ Hasonló a jégeralsóhoz vagy lábfej nélküli harisnyához.

Egyetlen fiúunoka votam, nekem Bata cipőim voltak. Fekete alsórész, spicc rész, fehér felsőrész puha bőrből. Krómoxid bőr felsővel csinálták, nagyon puha bőr volt a talpa. Fehér és piros és szürke színben voltak. Goizer varrással volt a talpa, nem ragasztva. Volt hócipőm is. Azt utáltam a legjobban. Nem volt egyszerű felhúzni a cipőre, mert a rendes cipőre kellett felvenni. Apám az ölébe vett, úgy rángattuk föl. Szandálom is volt. Volt tiroli nadrágom is. Puha szövet és bőrbetétek voltak az ülepén és kantár. Volt ünneplő Bocskai-ruhám. Volt hozzá prêmes télikabát is. Szövetnadrág, szövet kiskabát, rövidnadrág, térdharisnya, egész cipő. Sapkám volt, de ma nincs ilyen már, később a koronaörség tagjain láttam olyan sapkát, csak az árvalányhajás volt. Az volt hétköznapra.³⁹

Az acélgyári gyermekekről készült legjelentősebb fotósorozatot a Dornyay Béla Múzeum fotótárában Gábler Vilmos hagyatékából származó üvegnegatívok jelentik. E képek legnagyobb része azonban az első világháború előtt készült, így jelen tanulmányom időkeretén túlmutatnak.

A nyári ruházzkodást a minimumra csökkentették, amint véget ért az iskola. „Nyáron az volt az első, ha hazamentünk, mert vége volt az iskolának és nyári szünet volt, hogy levettük a cipőt és egész nyáron egy szál klottnadrágban meg egy pólóban, vagy ha nagy meleg volt félmeztelenül mezítláb voltunk.”⁴⁰ Bár nyári lábbeliként ismert volt a szandál a kisfiúk és a kislányok körében is, többnyire mezítláb jártak a gyerekek, egyrészt a lábbeli kímélése miatt, másrészt azt tartották, hogy csak összepiszkolják játék közben, főleg rájuk adni.

Édesanyjuk és idősebb nőrokonaik öltözködésére a túlnyomó többségben férfi interjúalanyaim nehezen emlékeztek vissza. A mozi, az újságok és a divatlapok nyomán kialakuló tömegkultúra országosan átalakította a női öltözködést (BÓDY, 2008, 95.). A polgári öltözködési előírások egyik része a napszakhoz és az alkalomhoz kötődött, a másik része az erkölcshez kapcsolódott. A közép-osztálybeli lányok nem hordhattak feltűnő színeket, mélyebben kivágott vagy túl rövid ruhát, nem festhették magukat erősen, nem viselhetek sok ékszer, mert mindezek illetlenek voltak egy tisztességes lányhoz. F. Dózsa Katalin viselettörténeti kutatásai szerint még szigorúbbak voltak az előírások a munkások körében, ahol még a kalapviseletet is megszólták (F. DÓZSA, 2014b, 394.). Ennek ellentmond, hogy az acélgyári szakmunkások családjában „a család nőtagjai is szívesen viseltek kalapokat. Édesanyómnak is volt vagy négy csinos kalapja.”⁴¹

³⁹ Részlet az N. Gézával készített interjúból (2014).

⁴⁰ Részlet az A. Árpáddal készített interjúból (2009).

⁴¹ Részlet az R. Endrével készített interjúból (2015).

Báró Hatvany Lili a Pesti Napló kiadásában megjelent divattanácsadó könyvben 1936-ban négy ruhadarabot tartott nélkülözhetetlenek egy hölgy ruhatárában: az angol kosztümöt, az egyenes, fekete kabátot, a sima szövetruhát és a „kis feketét”. Bár Hatvany Lili az arisztokrácia tagja volt és azokról az estélyekről, amelyeken ő rendszeresen megfordult a polgárság kevésbé jómódú tagjai csak álmodhattak, idézett művét, szerzőtársaival együtt, szélesebb körnek írták és számos praktikus tanácsot adtak olcsó, de elegáns ruhadarabokkal, illetve apróbb átalakításokkal kapcsolatban. Coco Chanel, a 20. század egyik korszakalkotó divattervezője 1926-ban kreálta az ún. „kis feketét”. Ezt az alapruhát a kiegészítők, díszítések segítségével éveken keresztül mindig újszerű darabként lehetett ünnepélyes alkalmakra viselni (F. DÓZSA, 2014b, 395.). Interjúalanyaim visszaemlékezése szerint az elegáns, fekete „báli ruha” része volt az acélgyári asszonyok ruhatárának is. Ahhoz azonban további kutatások szükségesek, hogy kimutatható legyen, ez a fekete ruha, vajon az a „kis fekete” volt-e, amelyikről az idézetben szó volt.

A szakmunkás feleségek számára véleményem szerint mindezekkel együtt is elérhetetlen volt az öltözködés jómódú polgári szintje, habár interjúalanyaim elbeszélése alapján úgy tűnik, hogy felfedezhetőek párhuzamok az acélgyári háziasszonyok ruhatára és a javasolt polgári öltözködés között. *„Édesanyámnak otthon köténye volt. A főzéshez teljesen átalakult. Aztán amikor asztalhoz ültünk, megint átöltözött, mint ahogy akkor is, ha elmentek otthonról. Az Olvasóba fekete, báli ruhába mentek, elegáns kabátba, kalapba.”*⁴² A kutatás további részében feltétlenül meg kell vizsgálni minél több hagyatéki leltárt.

Egy Jászberényből beköltöző, első generációs munkáscsalád ruhatára kapcsán említettek egyedül rakott szoknyát. Egyben ez a szoknya az egyetlen népviselethez kapcsolható ruhadarab, amely az interjúk során felbukkant. Falun a rakott szoknya az 1920-as és 1930-as években átmenetet jelentett a népviselet és a városias viselet között (FÜLEMILE, 1991, 61–62.).

Az imagológiai kutatásokat fontosnak és hiánypótlónak tartom az életmódkutatásokon belül, a munkásság körében sajnos már kissé megkésettnek is. A közösség saját magáról kialakított képe a legtöbb munkáskolónia esetében összetett folyamat eredménye. Ugyanúgy szerepe van benne a vállalat rendtartásának, a felülről diktált elvárásoknak, mint a mindennapi tapasztalatnak, a család és a közösség szabályozó erejének, illetve a normák és szimbólumok rendszerének. Mindezek feltérképezése összetett és hosszú kutatást igényel, de e nélkül egy közösség története csonka marad, éppúgy, mintha bármelyik alakot kiemelnénk Brueghel *Gyermekjátékok* című festményéről és megpróbálnánk azt a háttér nélkül értelmezni.

⁴² Részlet az R. Endrével készült interjúból (2015).

6. kép Korcsolyázók az acélgyári jégpályán az 1930-as évek legelején. Dornyay Béla Múzeum Fotótára ltsz. 17409.

A kutatásnak ezen a pontján még számos fehér folt és kérdés nehezíti a pontos kép megrajzolását, mégis annyi már biztosnak mondható, hogy az acélgyári kolónia lakossága a második világháború előtt rendezett utcáival, dekoratív házaival kiemelkedett a város szélesebb társadalmából és igyekezett lépést tartani az „úri-
asabb” pesti divattal is. Mindezzel mintaadóként léphetett fel a város többi ipari kolóniájának lakossága előtt. Ahogy mondták, a bányai és az üveggyári lányoknak dicsőség volt acélgyári vőlegényt találniuk. A jelenség mögött részben valós tények húzódnak meg, például a jobb kereseti viszonyok, részben kimondottan a kifelé erőteljesen mutatott önkép érvényesülése, amely mögött valójában nincsenek kiugró különbségek. Erre jó példa, hogy az acélgyáriakat egyértelműen „elitnek” és „munkásarisztokráciának” aposztrofáló üveggyári interjúalanyom nem tudta megmondani, hogy pontosan miben is különböztek külsőleg a két kolónia lakói. A Rimamurányi városrész különállása a negyvenes évek második felében megszűnt. A kiépülő kommunista diktatúra erőszakos ki- és betelepítései felbolygatták a kolónia társadalmát. Az emeletes panelházak felépítése megtörte az addig harmonikus utcaképet, a háború utáni nyersanyaghiány és az uniformizálás pedig gyökeresen átalakította az öltözködést és a divatot.⁴³

⁴³ Erről bővebben lásd VALUCH, 2004.

IRODALOM

- A RIMAMURÁNY-SALGÓTARJÁNI VASMŰ RÉSZVÉNYTÁRSASÁG ÉS TÁRSVÁLLALATAI
 1913 *A Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság és társvállalatai jóléti intézményeinek ismertetése*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság. (Szerző nélkül)
- BALÁZS Géza
 2003 Pálinkázás munka közben. In: HORVÁTH Sándor – PETHŐ László – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet – munkásantropológia*. 53–60. Budapest, Napvilág Kiadó.
- BÓDI ZSUZSANNA
 2015 *A salgótarjáni házicselédék és alkalmazóik (1920–1944)*. Doktori disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/bodizsuzsanna/diss.pdf> (Utolsó letöltés – 2015. október 30.)
- BÓDY Zsombor
 2008 „A női munka felszabeditása vagy korlátozása”. In: BAKÓ Boglárka – TÓTH Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. 93–112. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- F. DÓZSA Katalin
 2014a A női divat változásai 1896–1914 között. In: F. DÓZSA Katalin: *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. 343–366. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
 2014b A szocialista divat a valóságban, avagy hogyan lehet divatos egy pesti nő, ha semmit sem lehet kapni az üzletekben. In: F. DÓZSA Katalin: *Megbámulni és megbámultatni. Viselettörténeti tanulmányok*. 393–406. Budapest, L’Harmattan Kiadó.
- FEIKS Jenő
 [1936]a A férfiruha díszei, pótlékai, hóbortjai és kinszenvedései. In: BÁCSKAI Magda – FEIKS Jenő – HATVANY Lili – RÁTH-VÉGH István: *Öltözködés és divat*. 236–262. Budapest, Pesti Napló – Az Est – Magyarország.
 [1936]b Szakáll, bajusz, férfi-frizura. In: BÁCSKAI Magda – FEIKS Jenő – HATVANY Lili – RÁTH-VÉGH István: *Öltözködés és divat*. 311–318. Budapest, Pesti Napló – Az Est – Magyarország.
- FÜLEMILE Ágnes
 1991 Megfigyelések a paraszti női viselet változásához Magyarországon – az első világháborútól napjainkig. *Ethnographia*, CII, 1–2, 50–77.
- GYÁNI Gábor
 1999 *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten 1870–1940*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.

HATVANY Lili

[1936] Kinek és miért öltözködünk? In: BÁCSKAI Magda – FEIKS Jenő – HATVANY Lili – RÁTH-VÉGH István: *Öltözködés és divat. 7–22.* Budapest, Pesti Napló – Az Est – Magyarország.

HEITMANN, Klaus

1998 Imagológia (német-román tükör). *Klió*, 7, 2, 25–28.

HORVÁTH István

1999 *Forrongó XX. század Nógrádban.* Salgótarján, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

KUCZI Tibor

2011 *Munkásprés. A munka kikényszerítésének története az ipari forradalomtól napjainkig.* Budapest, L'Harmattan – Jelenkutató Alapítvány.

MOLNÁR Pál

1977 Adatok a nógrádi bányamunkásság létszámának, összetételének változásairól, helyzetéről, harcairól és életmódjáról 1900 és 1919 között. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IV.* 27–57. Salgótarján.

NICKEL Réka

2012 A „Rimai” identitás kialakulása/kialakítása a salgótarjáni acélgyári kolónián. *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXXV.* 57–80. Salgótarján.

PETERDI Vera

1989 A MÁVAG kolóniái (1869–1985). In: BENCZE Géza (szerk.): *Tanulmányok a MÁVAG történetéből.* 209–233. Budapest, Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya.

R. NAGY József

2010 *Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon.* Miskolc, Miskolci Galéria.

SZABÓ Zoltán

[1938] *Cifra nyomorúság.* Cserépfalvi Kiadó, Budapest.

SZAPU Magda

2003 Az öltözet mint kulturális szimbólum. Az üzenetek kódolása és jelenkori dokumentálása. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): *MaDok-füzetek 1.* 73–81. Budapest, Néprajzi Múzeum.

SZIRÁCSIK Éva

2012 *Dr. Förster Kálmánnak, Salgótarján város első polgármesterének visszaemlékezései.* Salgótarján, Nógrád Megyei Történeti Múzeum. /Nógrádi Tudománytár 3./

SZVIRCSEK Ferenc

1993 *A Salgótarjáni Kohászati Üzemek 125 évének története 1868–1993.* Salgótarján, Salgótarjáni Kohászati Üzemek.

TAPODI Zsuzsa

2015 Paradigma tudományterületek határmezsgyéjén: imagológia. In: EGYED Emese – BOGDÁNDI Zsolt – WEISZ Attila (szerk.): *Certamen II. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. 93–99. Kolozsvár, Erdélyi Múzeumi Egyesület.

VALUCH Tibor

2004 *A lódentől a miniszoknyáig. A XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Budapest, Corvina Kiadó – 1956-os Intézet.

VÁRKONYI-NICKEL Réka

2015 A salgótarjáni acélgyár munkás-lakóházai (1871–1945). *Ethnographia*, CXXVI. 4. 79–97.

2016 Munkás és munkáltató kapcsolata a salgótarjáni acélgyárban a korai kapitalizmus időszakában. In: BARHTA Eszter – BEZSENYI Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa. Tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. (Megjelenés alatt)

VERTICH József

1999 *A kétezredikre várva*. [Sokszorosított kézirat.] Salgótarján.

RÉKA VÁRKONYI-NICKEL

THE VISUAL ELEMENTS OF THE SELF-DEFINITION
OF STEELWORKERS' COLONY IN SALGÓTARJÁN
IN THE 1930S AND 1940S

The people who lived in the workers' colony of the Steelworks in Salgótarján differentiated themselves from the rest of the local residents not only spatially but also in their appearance, as a result of their higher standard of living. The major streets of the colony (e.g. Acélgyári Street or Salgó Street) had macadam or stoned surface and were lit with public street lightning. The duty of the so-called Dwelling Master was to guarantee neat, clean, tidy streets within the colony.

According to former residents' recollections, a skilled steelworker had at least two suits, a coat for wintertime and another one for spring/autumn, four or five hats, one or two caps, four or five pairs of shoes and a tuxedo. In compliance with middle-class fashion rules, the workers changed clothes according to daytime and occasion. They changed clothes in the factory. They wore generally

their old shabby suits with shirt and cap or soft hat, and strong cotton work clothes were also frequently worn. Steelworkers had more opportunity to visit the barbershop than those men who lived within the downtown. This difference was partly due to their higher income and partly due to the fact that the services of the barber at the colony were much cheaper than those of other local barbers since it was ordered so by factory management.

All this fundamentally changed in the second half of the 1940s owing to post-war lack of raw material and Socialist uniformization.